

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1915 ԹՎԻ ԻՍԿԱԿԱՆ ԹՈՒՐԲ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

1

Ջեյալ բեյը Կոնիայի կառավարիչն էր: Նա հստակ գիտեր, թե ինչ է սպասվում հայերին դեպի Դեր Ջոր բռնագաղթի ճանապարհին: Նախկինում եղել էր Հալեպի կառավարիչ և տեսել էր այնտեղի բռնությունները: Նա փորձել էր բացատրել «Իթթիհատի» առաջնորդներին, որ Անատոլիայում կամ Հալեպում հայերի կողմից ապստամբության փորձեր չկան և զանգվածային բռնագաղթը այդ վայրերից արդարացված չի կարող լինել: Բայց նրա ենթակայներից մեկը Մարաշում ստեղծեց մի կացություն՝ ձեռք բերելով մի քանի մարաշահայերի, որպեսզի դիմադրություն հրահրի վերջիններիս շրջանում:

Ջեյալ բեյին ազատեցին Հալեպում իր զբաղեցրած պաշտոնից և տեղափոխեցին Կոնիա: Այնտեղ նա հրաժարվեց կատարել հայերին բռնագաղթի ենթարկելու Ստամբուլից եկած հրամանները և նույնիսկ պաշտպանեց մի խումբ հայերի, որոնք այլ շրջաններից Կոնիա էին հասել: Մինչև իր այդ պաշտոնից էլ ազատելու հրամանը (1915-ի հոկտեմբերին), նրան հաջողվել էր փրկել հազարավոր հայերի: Այդ մասին նա գրել է իր հուշերում. «**Ես նման եմ մի մարդու, որը նստած է գետի ափին առանց որևէ հնարավորության փրկելու որևէ մեկին: Արյունը հոսում էր գետնի վրա տանելով իր հետ հազարավոր անմեղ երեխաների, անբախիթ ծերունիների և անօգնական կանանց: Ում որ կարող էի փրկել, ես փրկեցի, մնացյալները գետնի վրա գնացին անվերադարձ:**»

Հասան Մազհար բեյը Անկարայի կառավարիչն էր: Նա պաշտպանեց տեղի հայերին հրաժարվելով կատարել տեղահանության հրամանները հայտարարելով. «Ես վալի (կառավարիչ) եմ և ոչ թե բանդիտ: Չեմ կարող անել դա: Թող ուրիշ մեկը գա, նստի իմ աթոռին և կատարի այդ հրամանները»: Նրան իր պաշտոնից հեռացրին 1915 թվի օգոստոսին:

Ֆայիք Ալի (Օզանայ) բեյը Քյոթահիայի կառավարիչն էր: Նա եւս հրաժարվեց կատարել Ստամբուլից եկած կարգադրությունները: Ընդհակառակը հրամայեց լավ վերաբերվել այլ շրջաններից Քյոթահիա ապաստանած հայերին: Նրան շուտով Ստամբուլ կանչեցին բացատրություններ տալու և հասկանալու, որ պարտավոր է ենթարկվել կարգադրություններին: Իր բացակայությունից օգտվելով Քյոթահիայի ոստիկանապետ Քեմալ բեյը սպառնաց հայերին, ասելով, որ տեղահանությունից ազատվելու համար նրանք պետք է կրոնափոխ լինեն: Հայերը համաձայնեցին մահմեդական դառնալ: Երբ Ֆայիք Ալի բեյը վերադարձավ, գայրազավ և ոստիկանապետին ազատեց պաշտոնից: Այսպես հայերին ասաց, որ ազատ են կրկին դավանափոխ լինելու: Բացի մեկ հոգուց հայերը որոշեցին քրիստոնյա մնալ:

Ֆայիք Ալի բեյի եղբայրը Սուլեյման Նազիֆ բեյը ազդեցիկ անձնավորություն էր ճանաչված պոետ էր: Նա եղբորը խորհուրդ էր տվել չմասնակցել բարբարոսությանը և չարախոսելու ընտանիքի անունը: Զարմանալիորեն Ֆայիք Ալիին չհեռացրին իր պաշտոնից հակառակ իր ներկայացրած հրաժարականներին: Նա շարունակեց պաշտպանել հայերին,

Երբ Գերմանիան որոշեց Բեռլինի և այլ քաղաքների որոշ շրջաններ, փողոցներ, դպրոցներ և այլ հասարակական վայրեր կոչել Ադուլֆ Հիտլերի և նացիստական այլ «հերոսների» անուններով, ինչպես և կարճաժամկետի դրան գերմանացիները, հրեաները: Իմ կարծիքով խիստ բացասական, համարելով անընդունելի և վիրավորական:

Բայց նման երեւույթ գոյություն ունի Թուրքիայում, որտեղ մի շարք թաղամասեր, փողոցներ, դպրոցներ և այլ վայրեր կրում են Թալեաթ փաշայի և «Իթթիհատ վե Թերաքի» կուսակցության մյուս «հերոսների» անունները, որոնք ոչ միայն ծրագրեցին, այլև իրագործեցին հայերի ցեղասպանությունը և պատճառ դարձան Օսմանյան կայսրության անկմանը:

Վերջին հաշվարկներով Թալեաթ փաշայի անունով Թուրքիայում կան 8 շրջան կամ թաղամաս, 38 փողոց կամ զբոսայգի, 7 դպրոց, 6 շենք և 2 մզկիթ: 1922 թվին իր սպանությունից հետո նրան թաղել էին Բեռլինում, բայց նրա աճյունը հետագայում 1943-ին, նացիստները փոխադրել են Ստամբուլ թուրքերին սիրաշահելու նպատակով, և զինվորական պատիվներով վերաթաղվել է Ստամբուլի «Հավերժական ազատության բլուր»

գերեզմանատանը: Մեկ ուրիշ վատահամբավ չարագործի էնվեր փաշայի աճյունը 1996-ին Տաշիկստանից տեղափոխվել էր Թուրքիա և դարձյալ պատշաճ զինվորական պատիվներով թաղվել Թալեաթի կողքին: Արարողությանը ներկա էին գտնվել Թուրքիայի այդ ժամանակվա նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը և այլ պաշտոնական անձինք:

Նման մարդկանց հերոսացումը, 1915 թվի ժրխտումը սուկ պետական քաղաքականություն և է, թե հասարակության կողմից ընդունված երեւույթ:

Անկասկած, հասարակության որոշ շրջանակներ մասնակցել էին «Իթթիհատի» առաջնորդների իրագործած ցեղասպանությանը, գրկելով հայերին հայրենիքից և տիրելով նրանց հարստությանը: Բայց, ի հակադրություն այս մասնակցության, հասարակության և կառավարության մեջ կային որոշ թուրքեր և քրդեր, որոնք մերժեցին մասնակցել ցեղասպանությանը և թալանին: Թուրքիայում նրանց մասին չեն խոսում, ոչ էլ գրում:

Ներկա հողվածում մի քանի օրինակներ ենք բերելու հաստատելու այն փաստը, որ այդ մարդիկ ի գին իրենց կյանքի և դիրքի, հրաժարվեցին կատարել իրենց ղեկավարների կարգադրությունները և փրկեցին որոշակի թվով հայերի:

բացի այն մեկը, որ նախընտրել էր մահմեդական դառնալ: Նրան արտրեցին:

Մուսթաֆա բեյը (Ազիզօղլուն) Մալաթիայի շրջանային կառավարիչն էր: Չնայած նա չկարողացավ կանխել բռնագաղթը, նրան այդուհանդերձ հաջողվեց մի քանի հայերի թաքցնել իր սեփական տանը: Նրան սպանեց իր որդին «Իթթիհատ վե Թերաքի» կուսակցության մոլեռանդ ու եռանդուն անդամը, «գյավուրներին (անհավատներին) հոգ տանելու» համար: Անհնազանդ այլ անձնավորությունների շարքում կարելի է հիշել Քասթեմունի կառավարիչ Ռեշիտ փաշային, Էրզրումի կառավարիչ Թահսին բեյին, Բասրայի կառավարիչ Ֆերիտ բեյին և Յոզղասի շրջանային կառավարիչ Մեհմեդ Ջեմալ

2

բեյին : Այս պաշտոնյաները ազատվեցին իրենց պաշտոններից և փոխարինվեցին առավել հնազանդ քաղաքայիններով, որոնք ի կատար ածեցին հայերին բնաջնջելու գազանային ծրագրերը:

Չգովաբանված այս հերոսներից ամենաողբերգական ճակատագիրը վերապահված էր Դիարբեքի մոտ գտնվող Լիս քաղաքի քաղաքապետ Հուսեյին Նեսիմի բեյին: Մինչ Դիարբեքի կառավարիչ Ռեշիտ բեյը անողորմաբար բնաջնջում էր հայերին հենց իր քաղաքի սահմանների մոտակայքում, Հուսեյին Նեսիմին պաշտպանում էր Լիսի 5980 հոգանոց հայկական համայնքին: Հավանաբար տեղեկանալով այդ մասին, Ռեշիտը իր մոտ Դիարբեքի է կանչում նրան, իբր հանդիպման, բայց կարգադրում է, որ ճանապարհին իր չերքեզ պահակներից մեկը Հարունը, սպանի նրան: 1915 թվի հունիսի 15-ին Հարունը սպանում է Հուսեյինին և դիակը գցում փոսի մեջ: Այդ օրվանից սպանության վայրը կոչվում է «Թուրքերի-Քայմաբա», այսինքն քաղաքապետի

3

դամբարան: Թուրքական աղբյուրներում սպանությունը վերագրվում է հայերին:

Ասում են պատմությունը կրկնվում է: Ճակատագրի հեգնանքով 1993-ի հոկտեմբերին թուրքական բանակը հարձակվում է Լիսի վրա քուրդ ապստամբներին ոչնչացնելու նպատակով: Փոխարենը նրանք ամբողջ քաղաք են հրդեհում և սպանում անմեղ բնակիչներին: Դեպքը դառնում է առաջին դատական գործը, որ քուրդերը հարուցում են Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում, որն էլ պարտադրում է Թուրքիային 2,5 միլիոն ֆունտ փոխհատուցում վճարել: Բայց, միեւնույն ժամանակ, մի քանի հարուստ քուրդ գործարարներ սպանվում են այդ ժամանակվա Թուրքիայի վարչապետ Թանսու Չիլլերի կարգադրությամբ:

Չհեղից մեկը Բեհետ Չանթուրքն էր, որի մայրը հայ որբուհի էր, որը մնացած Լիսի 1915-ի կոտորածներից:

Կառավարիչ Ռեշիտի հրամանով մի շարք այլ կառավարական պաշտոնյաներ են ազատվեցին աշխատանքից և սպանվեցին Դիարբեքի շրջանում արտրի հրամանները չկատարելու համար: Նրանց թվում էին Չերմեքի քաղաքապետ Մեհմեդ Համդի բեյը, Սավուրի քաղաքապետ Մեհմեդ Ալի բեյը, Միլիվանի քաղաքապետ Իբրահիմ Հաքքի բեյը, Մերդիչի իրավաբանաբան քաղաքապետներ Չիլմի բեյը և Շեֆիք բեյը : Նույն բախտին արժանացավ նաև նախ Միդյաթի, ապա ամբողջովին հայերով բնակեցված Դերիկի քաղաքապետ Նուրի բեյը: Վերջինիս սպանությունը դարձյալ վերագրվեց հայ ապստամբներին, և Դերիկի բոլոր տղամարդկանց սպանեցին, իսկ կանանց և երեխաներին արտրեցին:

Այս խիզախ մարդկանց անունները պատմության գրքերում չեն նշված: Նրշվելու դեպքում էլ բնութագրված են,

թուրքական տեսանկյունից, որպես «դավաճաններ»: Մինչ պետությունը և ամբողջ զբաղած էին ի գործ դնելու գազրելի ոճրագործությունը, այս մարդիկ, վտանգի ենթարկելով իրենց կյանքը, մերժեցին մասնակցից դառնալ ցեղասպանական արշավին իրենց խղճի դեմ չնեղանալու համար: Փոքրաթիվ այս առաքինի մարդիկ, շարքային թուրքերի և քուրդերի որոշակի խմբի հետ, մարտահրավեր նետեցին կառավարությանը և պաշտպանեցին հայերին: Նրանց կարելի է համարել իսկական հերոսներ: Նաև «Շիտլերի ցուցակի» կամ «Ռուսանդա հյուրանոցի» կերպարների թուրք ներկայացուցիչներ:

Թուրքիայի քաղաքացիներն այսօր երկու տարբերակ ունեն հիշելու իրենց հերոս նախնիներին: Նրանք որպես հերոս պետք է ընտրեն կամ զանգվածային սպանություններ, թալան և «մարդկության դեմ գործած հանցագործություններ» կատարողներին, կամ էլ առաքինի, մաքուր խղճի տեր մարդկանց, ովքեր փորձեցին կանխել այդ հանցագործությունները: Ճանաչելով նրանց, այդ իսկական հերոսներին, թուրքերը գուցե կարողանան ձեռքազատվել արդեն չորս սերունդ ձգվող իրենց ժխտողական պատմության կապանքներից և սկսել առերեսվել 1915-ի իրականության հետ:

ԲԱՏՅԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
Տորոնտո, Կանադա
Թարգմանեց Հ. ՏՈՒՆԻԿՅԱՆԸ

- Օգտագործված գրականություն
1. Թունչայ Օփչյուն, «Ermenilere Kol Kanat Gerdiler» («Լրանք պաշտպանեցին հայերին»), Yeni Aktuel, 2007 թ. համար 142:
 2. Աիշե Հուր, «1915 Ermeni soykiriminda kotular ve iyiler» («Լավերն ու վատերը 1915 թվի Հայոց ցեղասպանությունում»), «Ռադիկալ» թերթ, ապրիլ 29, 2013թ.:
 3. Շեյմուս Դիլեն, «Kaymakam Ermeniydi, Oldurduler» («Քաղաքապետը հայ էր, սպանեցին»), Բիանետ, ապրիլ 23, 2011 թ.:
 4. Օրհան Չենգիզ, «1915: Heroes and Murderers» («1915 թ.: Հերոսներ և ոճրագործներ»), «Ջիհան կուլուր» գործակալություն, նոյ 2, 2012 թ.:
- Նկար 1. Հալեպի, ապա Կոնիայի կառավարիչ Ջեյալ բեյը
Նկար 2. Լիսի քաղաքապետ Հուսեյին Նեսիմի բեյը
Նկար 3. Քյոթահիայի կառավարիչ Ֆայիք Ալի (Օզանայ) բեյը